

Németh László, a gondolkozó

Németh László észjárásáról alighanem Tamás Gáspár Miklós írta — egy éve, 1975 márciusában — a legtalálóbb elemzést. Talán azért is, mert őt — mesteréhez, Bretter Györgyhez hasonlóan — megkülönbözteti a filozófusok (és kritikusok) többségétől kivételes művészi érzékenysége s antikvitás-értése, s mindkét tulajdonság alapvető Németh László történet szemléletében. Az pedig, ahogyan Németh a történelmet látta, meghatározta egész gondolkozását, ahogyan maga s népe helyét kereste a világban, mindaz erősen és szenvedélyesen történeti fogantatású. „Németh László — írja Tamás Gáspár Miklós — fölismerte, hogy a kelet-európai kultúráknak egy szinte időtlenül stagnáló mezőgazdasági társadalom talaján, az európai fejlődéstől a reneszánsz óta elkanyarodott históriájú világában, polgárság és szabadságértékekre orientált autonóm egyéniségek híján, demokratikus hagyományok, citoyen-hagyományok nélkül kellett fölépülniük. Ezek a kultúrák általában mégis a nyugati tradíció nyugati nyelvén fogalmaztak. A magyar liberális nemesség nagy írói — Eötvös, Kemény Zsigmond, a *Rab Ráby*ban Jókai is — nagy műveikben úgy kezelik az úgynevezett történelmi kérdéseket, mint valami jóindulatú gyarmatosítók, akik végső soron egész jó véleménnyel vannak a nemes lelkű bennszülöttekről. A *Kelet népe* szerzője is csak egyfajta öngyarmatosítást propagált a külföldi tőke mohó zsarnoksága helyett. Ezért Németh Lászlóra két föladat megoldása várt, mulhatatlanul: egyrészt, átértékelni a magyar kultúrát, leválasztani belőle mindazt, ami nem szkeptikus, másrészt — mivel a lehetséges magaskultúra csak a Nyugat haladó kultúrájának értékesítése révén építhető föl már, más út nincs — példásan, az eredeti tulajdonosoknál jobban kell *realizálni* a nyugati kultúrát (amely különben a magyar műveltség saját, de furcsamód ellenséges hagyománya is). Németh Lászlót a szenvedély el-elragadta, a magyar kultúra átértékelése helyett — ahogyan a földühödött Babits írta *Paizzsal és dárdával* című zseniális Németh László-ellenes pamfletjében — kertészkedni kezdett, s metszőollójával kinyírta a magyar irodalomból mindazokat, akik nem nyerték meg a tetszését, s ezzel bizony kissé kompromittálta az alapötletet. De ezt már tudjuk helyesbíteni, ez kevésbé számít: viszont Németh László — s nyilván a *Magyar kálvária*, *magyar feltámadást* író Jászi Oszkáré, a *Magyar paraszttársadalmat* író Erdei Ferencé, a *Blum-téziseket* író Lukács Györgyé, ha másképpen és más mértékben is — az érdem, hogy a föld e részének sajátos történelmi útját szemügyre vette, s ebből radikális politikai és szellemi következtetéseket vont le.”

A következtetések — a társadalom szubsztanciáját képező parasztság vállalása, a kelet-európai összetartozást hirdető *most-punte-siltä*-program, a görögségmodell népi alkalmazása — jól ismertek; politikai vonatkozásaik bírálata s hatásuk elemzése Németh művészetére mintaszerűen meg van írva Tamás Gáspár Miklós esszéjében. A gondolkozó Németh László megértéséhez azonban inkább csak maga a fölismerés fontos, mert ez határozza meg azt a fölöldhatatlan ellentétet, mely dinamizmusával Németh Lászlót — megint Tamás Gáspár Miklós szavával szólva — a „helyzet fölé emelkedésre” kényszerítette. Németh László ugyanis pályája első felében egyszemélyben — bár nem mindig és nem föltétlenül egyidőben — volt „jóindulatú gyarmatosító” vagy legalábbis „felvilágosító” és „nemes lelkű bennszülött”. A „helyzet” pedig a harmincas években — Németh László nagy küzdelmeinek és sikereinek idején — azt követelte meg itt az embertől, hogy vagy az egyik legyen, vagy a másik, természetesen „jóindulatúság” és „nemeslelkűség” nélkül. Vagy ha már mindenképpen ragaszkodott valaki a jelzőkhöz, akkor úgy vélték, legyen a gyarmatosító „nemes lelkű” s a bennszülött „jóindulatú”. Ez illeté a neobarokk „régí dicső-

ségünk"-höz: mentésen-kardosan pompázó franciás-németes műveltségű urak, s „békésen” az „eke nyomában” ballagó ázsiai parasztok. Ez ellen lázadt Németh, olyan társakkal mint Illyés, Erdei Ferenc, Veres Péter, Gulyás Pál, Sinka István, Szabó Pál, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Sárközi György, Kodolányi János, Móricz Zsigmond. A többiek azonban — az egy Illyés kivételével, aki tán épp ezért került Németh közvetlen szellemi szomszédságába, erős különbözőségük ellenére is — lényegében egyik oldalon állottak. És ez nem műveltség kérdése vagy pláne értékelés, ez tipológia. Gulyás Pál például vagy Kodolányi rendkívüli műveltségével együtt ízig-vérig „bennszülött” volt; nyoma sem lelhető bennük a „gyarmatosítónak”, mint ahogyan örök bennszülöttként élt Hölderlin, pedig klasszikus műveltsége hasonlíthatatlanul mélyebb volt Goethe műveltségénél. Németh László ellenben — megint Tamás Gáspár Miklóst idézve — „goethei alkat volt”. Goethei alkat, azaz született „titkos tanácsos” a szó legnemesebb értelmében. Csakhogy Goethét — hiányzott belőle, helyzete kímélte meg tőle? — sohasem gyötörték „nemes bennszülötti” kínok és nosztalgiai. Németh Lászlót azonban csak Széchenyiéhez, nem a *Kelet népe* persze, hanem a zseniális *Blick* Széchenyiéhez fogható nemes bennszülötti szenvedélyek pusztították. S egyensúly e szenvedélyek s a fölvilágosító hevület közt ritkán sikerülhetett, legtökéletesebben a *Tanú* pillanatában. Az egyensúly tökéletes fölborulása pedig a *Kisebbségben* korszaka, amit azután a vásárhelyi periódus pedagógiai szintézise követ, immár lényegesen kedvezőbb történelmi feltételek közepette.

A *Tanú* lényege szerint tájékozódás: a honi történelem utóbbi évszázadaival mélységesen elégedetlen lélek útkeresése az európai kultúra tisztább fényének világánál. De ezek a fények itt már csak úgy használhatók útjelző gyanánt, ha eredeti mivoltuknál szebb színekben, mert igazságosabban elosztva tudjuk fölillantani őket. Ez a kétszeres többlet: az itthoni hőkölt fejlődés fölemelése Európa legszebb fényeivel s a fények igazságosabb elosztása, hisz enélkül itt már igazi mivoltukban meg sem láthatók — ez volt a „minőség forradalma”. Erről szól a *Tanú*, az első cikkek görög mítoszokat elevenítő ragyogásától, a népi megbékélést hirdető *Romániai útinapló* józan valóságiszteletén keresztül, a *Kapások* gyönyörű utópiájáig. Az utópia, akár a mítosz, időtlen történés; de megfordítottja is a mítosznak, mert diametráisan ellentétes irányból közelíti meg a társadalmi valóságot. Németh társadalmi valósága a kelet-európai paraszti elmaradottság és népi életrealitás. E fölé emel égboltot a mítosz — legszebb regényeinek forrása —, s jelöl ki alatta új struktúra építéséhez alapokat az utópia. Aiszkhülosz hitvilága s a *Kapások* Csokonai-telepe — egy európai kultúrával s modern agrártudománnyal lelkesített népi téesz — minőségigényben rokon. A Minőség az a mítosz, mely valósággá edzheti az utópiát, s nem engedí kihunyni az utópia korrigáló fényét a valóságból. Ahogyan évtizedekkel később, *Munkáit* bevezető *Pályatörténetében* írta: „Minőségen akkor azt a ragyogó, nyugtalan éterlángszerű szellemi elemet értettem, mely a görög s a nyugati civilizációt a többitől elválasztja; ennek a szabadságával, vállalkozó kedvével akartam a mi lomhább szocializmusunkat beoltani.”

Mítosz—valóság—utópia találkozáspontjában így vált a Minőség Németh László központi gondolatává, ahogyan ő maga írta később — Csontváry piktúrájáról véve hasonlatát — „rögeszméjévé”. Amint Csontváry rögeszméje egyensúlyozta az európai festészet nagy hagyományait s egy ősi, piktúra előtti látás látomásos közvetlenségét, úgy egyensúlyozta Németh László gondolatvilágában a Minőség azt a kibékíthetetlen ellentétet, mely a felvilágosító hevület „jóindulatú gyarmatosítása” és a „nemes lelkű bennszülöttek” saját értékei között feszült.

Az egyensúly azonban tartósan csak filozófiai rendszerek sajátja; az eleven gondolat fürgén követi az élet nagy irányváltozásait, a történelem szekuláris trendjeit. Kivált olyan szellemeknél, kiknek erkölcsi értékrendjét alapvetően a történelem határozza meg. A harmincas évek második felében a Minőség forradalmára is szükségképpen választásra kényszerült történetszemléletében rejlik két lehetséges közt, s ő teljes lelkével-eszével a „nemes lelkű bennszülöttek” mellé állott. Innét a neofita túlbuzgalom, mely kitudni látszott a magyar irodalomból a legtisztább felvilágosító szándékot is, innét a magyar múlt szenvedélyes visszapörlése Szekfű Gyula impozáns

ötököttes szintézisétől, innét a kisebbségben élés elszánt rettenete, állandóan kísértő *pereat mundus fiat justitia* hangulata. Könnyű lenne ma már akkori gondolataiból néhányat kiragadva pellengérré állítani, s az életveszélyen túljutottak gyermekét fölényével hibáztatni a mentésre sietőt, hogy rossz irányból igyekezett. Fölösleges idézni a legkülönbözőbb oldalakról támadó s legkülönbözőbb színvonalú kritikákat is; csak azt bizonyítanak, hogy az akkori Magyarországon Németh László ténylegesen és csakugyan kisebbségbe szorult. S a kisebbségben élés szükségképpen előidézi a *morbus minoritatis*. „*A morbus minoritatis* — Gáll Ernő Némethet citáló esszójét idézve — a kisebbségi ember kóros magaviseleti reakciója mindarra, ami ezzel a sorssal jár. A tünetek — állapítja meg Németh László — természetesen módosulnak az egyéni alkatnak megfelelően, »de a legellentétebb jelentkezési alakokat is közös körképbe ... foglalja a közös betegség«. Nem tudjuk, ismerte-e Németh László a kisebbségi lelkületre vonatkozó társadalomlélektani kutatásokat. (Ezek a két világháború közötti korszakban még csak a kezdet kezdetén tartottak.) Feltehetően nem. Érdeme annál nagyobb. Annak idején *A minőség forradalma* szerzőjének véleménye, mind az általa megfogalmazott anamnézis, mind a tipológia, sok vitát váltott ki. Támadták is miattuk. A vita természetesen mindig hasznos; lehetett s lehet bírálni Németh akkori diagnózisának akkori vonatkozásait, az említett érdem azonban érdem marad.”

S ha a bajt diagnosztizáló orvosra is ráragad a betegség — mert a *Kisebbségben* írójával, aki ellen a haragvó Babits *Paizzsal és dárdaival* szállt síkra, ez történt — az ép jövőérzékű társadalomban a gyógyítás gyors szükségességének érzését kell kiváltsa, kivált ha a beteg olyan érzékeny s tisztességes gondolkozó, mint *A minőség forradalmának* szerzője. Bizonyosan sok minden másképpen alakul művelődésünk történetében, ha akkor Gáll Ernő s Tamás Gáspár Miklós nagyságú — s tisztaságú — gondolkozók állanak szembe Németh László gondolataival.

De akkor még melléje is jóformán csak egyetlenegy ember állott igazán segítő-készen, az, aki értő kritikájával egykor a *Tanút* is elindulni segítette: Gulyás Pál. És ez az útmutató melléállás sorsdöntőnek bizonyult Németh László gondolkozásának harmadik nagy periódusában. Gulyás Pál rántotta ki ugyanis Némethet a *morbus minoritatis*ből, s mutatta meg az utat — „búvársorsra” fordítva a „kisebbségit” — az egyetemes emberi mélységekhez, a Kalevala és Bartók világához, a „történelem előtti magyarság” felé. S Németh László, valósággal folytatva halott barátja gondolatait, a vásárhelyi nagy pedagógiai kísérletében megteremtette az európai fények és az Európa alatti, történelem előtti népműveltség szintézisét. Ebből a mindennapos tanári gyakorlatból vonta ki, helyesebben ebben teremtette meg új — a kor többi nagy antropocentrikus irányával rokon — filozófiáját. Mert Vásárhelyen akármilyen tantárgy ürügyén is voltaképpen filozófiát tanított, azaz formált. A filozófia nagy kérdéseire kereste a választ vallás, tudomány, irodalom történetében; kereste a nyelv, a lelki jelenségek vagy a logika — egymással összefüggő — struktúrájában. A közben fölbukkanó új kérdéseket pedig visszacsatolta az alapkérdésre: Mi hát a filozófia? Mi a filozófia nem sub specie aeternitatis, hanem sub specie hominis, az ember valósága szempontjából? „Valóságérzéke annak van — tanította az összefoglalón a nyolcadikban —, aki a maga esze természetét vissza tudja tartani, ha a dolgoké jelentkezik. ... S itt jutottunk oda, ahol Szókratész dialektikája és Kant transzcendentális logikája után egy harmadik fajta logika vagy inkább nevelés szükségessége sejlik föl”: a kísérletező emberé. „Kísérletező embernek lenni éppolyan teljes életforma, mint szemlélődőnek, vagy mondjuk, hatalomra törőnek.” A filozófia: vállalni ennek a teljes életformának a felelősségét. Jól ügyeljünk a fogalmazás finomságára: nem felelősségvállalás, nem főnév, nem definitív meghatározás, hanem nyitott cselekvés, ige. A válasz után is nyitva marad tehát a főkérdés — és ez a nyitottság a kísérletező ember megkülönböztető jellegzetessége —: Mi az ember? Vagy ahogyan Veres Péter megfogalmazta — mert a két nagy gondolkozó észjárása idővel annyira konvergált, hogy nyugodtan egymás szavába helyettesíthető —: „Micsoda az ember, nemcsak mint munkára kényszerülő »termelő

állat« (ennyi a méhektől és a természetektől is kitelik), hanem mint közösségekbe tömörülő szocio-biológiai tenyészet s hozzá mint »homo sapiens« is?»

Ez a fennmaradó főkérdés mutatja az utat az új nagy földadat, a Föld lakosainak egy civilizációba ölelése felé. „A gyarmatosítás — írja Németh László 1967-ben a vásárhelyi gimnázium kútjára — durva abroncsaival egybefűzte a népeket; a felszabadulás formailag egy család tagjaivá tette. Otthonossá azonban csak úgy válhatnak ebben a családban, ha őseik és erényeik is megtalálják benne a helyüket.” S itt, ebben az ember lényegére összpontosító nyitottságban található meg a magyar művelődés értelme. „Irodalmunkban — folytatódnak a vásárhelyi kút Gulyás Pált idéző gondolatai —, mely mint nemzetgyógyító életelixírre járt a nyugati műveltségre, Európa megőrzött fénye él; legnagyobbjainknak ugyanakkor lehetetlen volt Európa alatti mélységekre nem emlékezniök. Bartók művészete, mely kora törekvéseit és Európa legjobb hagyományait a folklór feltárt mély rétegével kapcsolta össze, nemcsak a magyar zenének, a világműveltségnek is modellt adott ... Ez a kút, melynek csobogását érettségire menet az öszülő Égető Eszter is hallgatta, föltsé meg a többi belőle ivót is Mozart zenéjével s a magyar Alföld művészes, Európa-alatti csendjével.”

KISS FERENC

Németh László és az orosz irodalom

Németh László nagy tanulmányai az orosz irodalomról műfordításai után, az ötvenes évek második felében készültek. Kivételes tanulmányíróvá őt elsősorban ama képessége avatta, amely révén az olvasott mű legbensőbb rétegéig tudott hatolni. Elég volt egyetlen találkozás, hogy bevegye magát az idegen alkotás világába, s abban érzékenységének, szemléletének és kultúrájának erejét, érvényét kipróbálja. Természetes, hogy a fordítás „lassított filmjei” (Európai utas, 506.) az évekig hallgató esszéíróban is felverték a veszteglő hajlamokat. Ám ha szóban forgó tanulmányait csupán ebből eredeztetnénk, akkor éppen a bennük kifejtett gondolatok gyökere, az új eredmények és az életmű bensőbb összefüggései maradnának homályban.

Közelfíteni az utóbbiakhoz több felől is lehetséges. Indulhatunk például azok felől az írások felől, melyeket a szomszéd népekkel való testvériség tudatosításának szándéka hívott életre: *Tejtestvérek, Összehasonlító népköltészetten, Egy folyóirat terve, Krleža Adyról, Hid a Dráván; Most, Punte Silta*. „A megismerés megértés, a megértés szeretet.” Írta ezek egyikében, s így folytatta: „Mi, kis-magyarországiak messze elmaradtunk a megismerésben; annyira, hogy az már nemcsak szeretetlenség, de érdekeink elárulása is.” (Európai utas, 678.)

Arra a veszedelemre, amely a Duna-táj kis népeit a Harmadik birodalom felől fenyegette, a harmincas években mások is figyelmeztettek. A politikai cselekvés szempontjából többen határozottabban is, mint Németh László. Az ő munkájának sajátos értékét az adja, hogy a testvériség eszméjét egy tényleges történelmi gyakorlat: a török kiűzése előtti idők szoros kapcsolatai s a kultúrák rokon vonásai felől igazolja. Teremtő módon tehát, mert rejtett összefüggéseket fedez fel, s általuk olyan argumentumokat, melyek a politikai készség indítékainál mélyebb zónákban

A Szovjet Irodalomban megjelent tanulmány bővített változata.